

Kramerius 5

Digitální knihovna

Podmínky využití

Knihovna AV ČR poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké a studijní účely a pouze pro osobní potřebu uživatelů. Část dokumentů Digitální knihovny AV ČR podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerování kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálů z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení Knihovny AV ČR.

Hlavní název: **Slovo a slovesnost**

Vydavatel: **SK Press**

Vydáváno v letech: **1935-**

Číslo ročníku: **XXIV**

Datum vydání čísla: **1963**

Identifikátor ISSN: **0037-7031**

Identifikátor SICI: **nez.**

Stránky: **105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114**

zelen Mittel, Klassen und Gebilde in Sprachsystemen vor allem die Proportionen der Stärke einzelner komplementärer Mittel innerhalb einer jeden Sprache und deren Gegenüberstellung vorteilhaft verwenden. In ähnlicher Weise können die einzelnen Mittel hinsichtlich ihrer Häufigkeit in der Rede und ihrer Produktivität geprüft und einander (in beiden Richtungen) gegenübergestellt werden.

Das also gewonnene Bild ist jedoch noch in zweierlei Richtung zu vertiefen und zu ergänzen: Erstens ist es notwendig zu erforschen, wie das System der Wortbildungsmittel den individuellen aussersprachlichen Inhalten zugeordnet ist, welche ist die konkrete inhaltliche Ladung der oder jener Wortbildungs-Kategorien, Typen, Modelle u. dgl. Zweitens soll dann ermittelt werden, wie in den betreffenden Sprachen die Zuordnung zwischen dem System der Wortbildungsmittel und der Wortmaterie, dem Vorrat der (potentiellen) Grundwörter, zustande kommt, wie sich das System der Wortgebilde in den konkreten Wortschatz abbildet.

Die Erschließung und Feststellung der charakteristischen Unterschiede und Übereinstimmungen zwischen den slavischen Sprachen auf dem Gebiet der Wortbildung setzt natürlich voraus, dass die Frage des Wortbildungssystems scharf beleuchtet und eingehend erörtert und so die notwendige Einheit in dessen Auffassung gesichert und eine einheitliche Prozedur der Analyse erarbeitet werden wird.

ZÁKLADNÍ RYSY STRUKTUR POJMENOVÁNÍ

JAROSLAV KUCHAR

Jestliže nauku o tvoření (utvářenosti) slov chápeme jako součást širší nauky o tvoření (utvářenosti, strukturnosti) pojmenování, bude pravděpodobně možné vytvořit podobný test, jaký sestavil M. D o k u l i l (v. výše, s. 85n.) pro porovnávání systémů slovotvorných prostředků a vztahů realizovaných v rovině morfolo- gické, také pro pojmenovací struktury víceslovné, realizované v rovině syntaktické, popř. syntakticko-morfologické (I), a rovněž pro pojmenovací struktury realizované v rovině ryze sémantické, vytvářené tzv. významovými posuny (II). Detailnímu rozpracování takového projektu však dosud brání — ještě ve větší míře než u systému slovotvorného — především ta okolnost, že systémy obou těchto neslovotvorných pojmenovacích struktur nejsou dosud adekvátně popsány ani v jednom ze slovanských jazyků, ba dokonce že dosud není ani shody v tom, jakým způsobem k vypracování takového popisu přistupovat a jak vůbec teorii pojmenování metodologicky jednotně pojímat. Náš příspěvek si proto ani podobný cíl, přispět k porovnávací charakteristice pojmenování v slovanských jazycích, klást nemůže.

Je tu tedy třeba především předběžně sondovat obecné možnosti a předpoklady popisu obou systémů neslovotvorných pojmenovacích struktur, zjišťovat, zda existují nějaké obecné rysy společné všem strukturám pojmenování, charakterizující celý plán pojmenování a umožňující tak jednotně zvládnout jeho popis a výklad.

K takovému zkoumání nám otvírá cestu teorie pojmenování z onomaziologického aspektu; její metodologický základ a pracovní východisko jsme vyložili jinde¹⁾ a nebudeme se k nim v podrobnostech vracet. Jde o to, že se v pojmenování popisném zobecněný pojmový odraz skutečnosti ve vědomí jistým způsobem zpracovává, zařazuje a včleňuje mezi skutečnosti již poznané a pojmenované; způsob jeho

¹⁾ Srov. mou stať (vypracovanou společně s M. D o k u l i l e m) *Vztah jazyka a myšlení v struktuře pojmenování* ve sb. *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, s. 235n.; viz i jiné práce D o k u l i l o v y citované v předcházejícím referátě.

včlenění je rámcově dán pojmenovacími možnostmi a podmínkami daného jazyka. V češtině — jako ve všech jazycích našeho kulturního okruhu — jsou dány podmínky pro tři fundamentální druhy takových motivovaných pojmenování, a to tvoření slov, tvoření slovních spojení a „tvoření“ významů slov, popř. slovních spojení (stranou necháváme tvoření slov nápodobou zvuků). Rozdíl mezi těmito druhy pojmenování, vyplývající z toho, v jakých rovinách jazykového systému se ten který druh realizuje, nemohou ovšem zastřít jejich stejné onomaziologické východisko, skutečnost, že vždy se tu daná obsahová třída zařazuje a včleňuje v rámci jazyka mezi obsahové třídy již pojmenované (schematický příklad: *hlupák, hloupý člověk, osel*).

Stejně východisko různých druhů pojmenování dává pak plné právo předpokládat, že pojmenovací struktury všech druhů i jejich systémy budou ve svých obecných rysech nějak podobné. Základní rysy (vlastnosti a dimenze) struktur slovotvorných podrobně propracovává Dokulilův referát; nabízí se tedy v našem příspěvku, který je myšlen jako jeho přímý koreferát, naznačit především paralely mezi rysy systému slovotvorného a systémů pojmenovacích struktur neslovotvorných, a dále pak vyjádřit ty základní (zdaleka ovšem ne všechny) kvalitativní vlastnosti a dimenze, které pojmenovací struktury charakterizují obecně, v přehledných, hierarchicky utříděných pojmech tak, aby byla umožněna jejich event. formalizace a příprava statistického zhodnocení. Budeme mít ještě příležitost vrátit se k této problematice také z jiného hlediska.

I. Struktury pojmenování sdružených (víceslovných)

V bohemistice, nepočítáme-li několik ojedinělých postulátů, nebyl dosud ani proveden pokus o popis pojmenovacích struktur víceslovných, vytvářených spojením slov. Ba naopak, učení o slovních spojeních ve smyslu tradice ruské (a vlastně také Riesově, Jespersenově aj.), rozpracované naposledy zejm. V. V. Vinogradovem v sovětské akademické *Gramatice ruského jazyka*, bylo u nás nejednou kritizováno. Je přitom zajímavé, že výtky se většinou netýkaly ani tak teoretické podstaty nauky o slovních spojeních (slovosčetanije), jako spíše rozsahu a hranic slovních spojení v této mluvnici, jakož i zařazení do syntaxe; kritiky většinou kladly otázku, zda je praktické vykládat syntaktické vztahy na dvou místech, jednou při syntaxi slovních spojení, podruhé při syntaxi věty. Tyto praktické nevýhody konkrétního popisu mohou ovšem jen stěží vyvrátit teoretické tvrzení, že syntax — obdobně jako morfologie — slouží zároveň dvěma „pilířům promluvy“: výpovědi (a jejím systémovým vzorcům, zvláště větným) a pojmenování (a jeho systémovým vzorcům, pojmenovacím strukturám).

Víceslovné pojmenování netvoří ovšem zdaleka takovou samostatnou celostní systémovou jednotku jazyka jako slovo. Závislost víceslovného pojmenování na výpovědi je tak silná, že lze jen velmi těžko určit, která konkrétní slovní spojení lze považovat za pojmenovací jednotky, za označení rozčleněného pojmu. Totéž platí i o obecných strukturách slovních spojení opírajících se o syntaktické vztahy. Obecně se uznává, že pojmenovací strukturu (charakteru statického) nevytváří závislost určitého tvaru slovesa na substantivu, která je cele ve službách dynamického vztahu predikačního. S tím ovšem souvisí i slabší pojmenovací charakter těch vztahů, které jsou s predikací spjaty, např. vztahu doplňku. Potíže tvoří rovněž vazby s tzv. slabou rekcí apod. Na druhé straně lze ovšem zase jmenovat jiné syntaktické vztahy, které nepochybně slouží pojmenovacím strukturám (např. vztah závislého adjektiva k substantivu).

Jestliže tu tedy nelze vést přesné hranice (a není to ani cílem tohoto příspěvku), kam až pojmenování in concreto i in abstracto sahá, lze nicméně určit jisté indicie, které některá slovní spojení (a struktury těchto spojení) pro funkci pojmenovací předurčují. Tyto indicie jsou rázu mimojazykového i jazykového. Z mimo-

jazykových je třeba jmenovat především tu okolnost, zda a do jaké míry je označovaný obsah členem pojmoslovného systému, např. terminologického. Z jazykových indicií přicházejí v úvahu zejména:

a) je-li dominujícím výrazem spojení slovní druh primárně syntakticky nezávislý, substantivum;

b) je-li spojení formálním ztvárněním obsahové struktury analogické v pojmenováních jednoslovných, nebo je-li dokonce ekvivalentem slova (popř. je-li ho možno alespoň v jednoslovné pojmenování transformovat);

c) frekvence nebo alespoň opakovatelnost spojení v jiných výpovědích.

Základním rysem slova jako struktury slovotvorné je jeho slovotvorná (morfolo-
gická) *m o t i v a c e* (a s ní paralelní fundace),²⁾ skutečnost, že dané slovo je spjato se slovem jiným (se slovy jinými) po stránce formální i významové, poukazuje ke skutečnosti nikoli přímo (konvenčně, arbitrérně), nýbrž prostřednictvím jiných znaků. Tento základní rys je vlastní — poněkud v jiné podobě — také strukturám pojmenování sdružených. Motivováno tu však není jedno slovo (motivované) slovem druhým (motivujícím), nýbrž sdružené pojmenování jako celek je motivováno jednotlivými složkami do něho vstupujícími a jejich vzájemným vztahem. Protože pak tento formálně mluvnický vztah je dán obecnými syntaktickými principy jazyka, lze tu mluvit o *m o t i v a c i s y n t a k t i c k é*. Převážná většina sdružených pojmenování je motivována, pojmenování nemotivovaná jsou zcela ojedinělá (v. dále, s. 109).

Hierarchicky podřazenější vlastnosti víceslovných pojmenovacích struktur jsou dány jejich vztahem vzhledem k pojmům:

1. způsobu sdruženého pojmenování (pojmenovacího způsobu) (*Z*),
2. slovního druhu slova dominujícího (*D*₁),
3. slovního druhu slova závislého (slov závislých) (*D*₂, *D*₃ atd.),
4. formantu (*F*),
5. obsahové struktury (*O*),
6. sémantické třídy (*S*).

První čtyři vlastnosti lze vymezit formálně, vlastnost 5. a 6. jsou vymezeny obsahově.

Porovnáme-li tuto hierarchii vlastností s Dokulilovým seřazením vlastností struktur slovotvorných, vidíme mezi oběma tabulkami vlastností úplný paralelismus (v naší tabulce je jen jiné pořadí prvních dvou vlastností). Obrátme se nyní k jednotlivým vlastnostem podrobněji:

1. Podobnou úlohu, jakou má v slovotvorných strukturách způsob tvoření (*Z*), tj. zejména počet základů vcházejících do fundovaného slova, má v strukturách víceslovných počet plnovýznamových slov, která do slovního spojení vstupují (slovo plnovýznamové lze dostatečně rozpoznat na základě jeho formy). Slovotvorný způsob je však pojem komplexnější; specifičnost morfolo-
gických obměn slova nutí zahrnout do něho také způsob formování slovotvorného základu (prefixaci, sufixaci, konverzi aj.), který v sdružených pojmenováních nemá asi paralelu.

V zásadě je třeba rozlišovat sdružená pojmenování *j e d n o d u c h á*, tvořená dvěma plnovýznamovými slovy (*bojovník za mír, plnit plán, jízda vpřed*), a *s l o ž e n á*,³⁾ tvořená více plnovýznamovými slovy než dvěma (*státní národo-*

²⁾ Srov. M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1*, s. 11n. a s. 103n.

³⁾ Nebo složitá, syntetická. Tyto pojmy přebíráme ze sovětské akademické *Gramatiky ruského jazyka*, kde se označují jako *slovosocetanije prostoje* a *složnoje*; s metodologickým východiskem ani s metodickým postupem při popisu slovních spojení v *Gramatice* se ovšem neztotožňujeme.

hospodářský plán, fyzika pevných látek, dosáhnout mistrovského titulu). Složená pojmenování lze převést (redukovat) na pojmenování jednoduchá. Na podrobný výklad jevů přechodných nebo sporných (srov. např. struktury typu *dům o třech poschodích, vsunout náboj do pušky* aj.) tu není místa.

2. a 3. Slovtvornou třídu a podtřídu v systému slovtvorném, charakterizovanou slovním druhem základu a povahou afixu, představují tu pojmenovací třídy a podtřídy, charakterizované především slovním druhem dominujícího slova, slovním druhem slova závislého (slov závislých), popř. i charakterem spojení (předložkové, bezpředložkové).

Pojmenovací třídy a podtřídy ($Z . D_1 . D_2 . . . .$) zahrnují v sobě zpravidla i druh syntaktického vztahu, syntaktické spojitosti. O jaký druh relevance tu jde, je zřejmé např. z toho, že slovní spojení, jejichž dominujícím výrazem je substantivum, slovní druh primárně syntakticky nezávislý, jsou strukturovány na základě všech tří způsobů vyjádření syntaktických vztahů, kongruence, rekce i přimykání, kdežto slovní spojení, jejichž dominující slova mají jiný slovnědruhový charakter, jsou strukturně méně rozmanitá. Naopak zase např. adverbium, slovní druh syntakticky závislý až terciárně, může vstupovat do syntagmat s různým dominujícím členem, kdežto ostatní slovní druhy jsou v tomto směru omezeny.

4. Jestliže uvnitř pojmenovací podtřídy zformujeme obecné syntaktické schéma konkrétně (např. závislé substantivum pomocí určitého pádu bezpředložkového nebo předložkového), dostaneme pojmenovací vzor, který je svým charakterem i postavením v systému velmi obdobný vzoru slovtvornému. Jeho formule může být u bezpředložkových spojení totožná s formulí vzoru slovtvorného $Z . D_1 . D_2 . F$; u spojení předložkových vzhledem k možnostem spojovat předložku s různými pády (např. *stolek pod psací stroj — stolek pod psacím strojem*) je formant rozštěpen: $Z . D_1 . f_a . D_2 . f_b$.

Pojmenovací vzor bývá zpravidla výchozím bodem při popisu systému víceslovných struktur vycházejícím od formy. Tak je tomu i v akademické ruské Gramatice, i když se tam takto terminologicky neoznačuje (např. prvním vzorem, který se v Gramatice probírá, jsou bezpředložková slovesná spojení se závislým substantivem v instrumentále).

Přibereme-li k uvedeným formálním konstitutivním znakům ještě další, např. slovtvorný charakter slova dominujícího, popř. slova závislého (slov závislých), dostaneme ještě méně obecné pojmy, než je vzor, které ovšem mají také pro systém víceslovných struktur menší relevanci. Tím ovšem nepopíráme jejich aktivní účast při tvoření konkrétních pojmenování, ani jejich eventuální užitečnost pro popis systému, popř. pro porovnání systémů v různých jazycích.

5. Podrobnějšího výkladu by si vyžadoval pojem obsahové struktury, popř. jednotlivých tříd a typů těchto obsahových struktur, které mají v sdružených pojmenováních své kategoriální vyjádření; pro nedostatek předběžných materiálových prací můžeme však o tomto tématě pojednat pochopitelně jen ve velmi obecných a kusých poznámkách.

Především bude nutno řešit základní otázku, zda vedle struktur založených na obsahovém vztahu *subordinační* (*jasný den*), lze za pojmenování rozčleněného pojmu považovat i struktury založené na vztahu koordinace (*den a noc*). Akademická ruská Gramatika koordinační struktury v popise slovních spojení neuvádí, třebaže se V. V. Vinogradov v úvodní teoretické stati s tímto jednostranným stanoviskem neztotožňuje.

Podle našeho názoru jsou dva závažné důvody pro to, že vztah koordinační rovněž zakládá struktury víceslovných pojmenování: a) obsah některých útvarů

takto strukturovaných lze ekvivalentně vyjádřit jednoslovným pojmenováním: *otec a matka (rodiče), malý, ale zdatný (sporný), hodnotit a vybírat (vyhodnocovat)*; b) koordinační obsahový vztah se uplatňuje také v pojmenovacích strukturách jednoslovných, v kompozitech (*červenobílý, československý, opočlověk*).

Skutečnost, že se popis koordinačních víceslovných struktur v zásadě neliší od popisu struktur několikanásobných větných členů a že by tu tedy mohlo docházet k nevhodné dvojkolejnosti výkladu, nijak neřeší základní otázku. Je ovšem pravda, že v konkrétních slovních spojeních lze spíše mluvit jen o indicích, které dané struktury pro funkci pojmenování předurčují (srov. výklad na s. 106n.).

Subordinační onomaziologické struktury, tvořící podklad víceslovných pojmenování, se svým charakterem pravděpodobně podstatně neliší od týchž struktur realizovaných slovotvorně. Na první pohled lze tu zjistit jen rozdíly méně podstatné:

a) Značně menší tu je oblast pojmenování *nemotivovaných*, tj. obsahově i formálně neprůzračných, neodkazujících k určitým onomaziologickým strukturám vyjadřovaných obsahů. Jen zcela ojedinělá jsou spojení, jejichž formální syntaktická struktura je nerozložitelná, neopírá se o živé syntaktické vztahy (např. *křížem krážem, tváří v tvář, chtě nechtě*); poněkud častější je větší či menší zastření obsahového vztahu mezi složkami struktury syntakticky zcela průzračné (např. *lehká atletika, železná zásoba, vzít roha*).

b) Uvedený rozdíl nepochybně souvisí s větší *popisností*, „přesností“ sdružených pojmenování. V sdruženém pojmenování jsou nebo mohou být složky složeného příznaku vyjádřeny explicitněji, v jednoslovných pojmenováních bývají vyjádřeny implicitněji. Jde ovšem jen o míru, stupeň této redukční vlastnosti, která se v různých jazycích liší,⁴⁾ nikoli o vlastnosti absolutní. Obsahová struktura sdružených pojmenování může být rovněž redukována: *formy účetní evidence — účetní formy, střecha pokrytá doškami — došková střecha, natřít zelenou barvou — zeleně natřít*.

c) Explicitnější zpracování strukturovaného obsahu vytváří v sdružených pojmenováních podmínky k uplatnění *bohatšího inventáře* specifických typů těchto struktur, onomaziologických kategorií; srov. v češtině soubory kategoriálních pojmenovavicích prostředků vyjadřujících příčinu, ať už ve vztahu k ději (*třást se strachem*), k „substanci“ (*smrt z hladu*) nebo k vlastnosti (*chromý od úrazu*). V slovotvorném systému nemá obsahová kategorie příčiny kategoriální vyjádření.

Naproti tomu není v sdružených pojmenováních zcela jasný rozdíl mezi onomaziologickými kategoriemi mutačními a modifikačními; zdá se, že tu obě kategorie splývají. Pro češtinu by bylo lze asi také vystačit i bez transpoziční onomaziologické kategorie, a to vzhledem k tomu, že struktury typu *plnění úkolů, častá nehodovost* lze vždy analyzovat na základě typu mutačního. Ale např. v němčině existují transpoziční kategorie i v rámci sdružených pojmenování, např. *das Hand-über-Hand-schlagen, das In-sich-gehen*. Jestliže jednotlivé složky pojmenování symbolicky označíme jako *a, b, c...*, vypadá jejich transpozice v uvedených německých příkladech (*a, b, c...*)², kdežto v češtině *a², b², c²*.

Různými kombinacemi formálních vlastností pojmenovacích struktur s typy struktur onomaziologických dostaneme pojmy několikanásobné, z nichž uzlové postavení v systému mají *pojmenovací kategorie*, základní i specifické

⁴⁾ O tom poněkud z jiného hlediska psal A. I. Isačenko, *Obecné zákonitosti a národní specifičnost slovní zásoby slovanských jazyků* ve sb. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha 1958, s. 143 i jinde; k tomu M. Dokulil, o. c. v pozn. 2, s. 144n.

($O_s \cdot D_1 \cdot Z$), popř. subkategorie ($O_s \cdot D_1 \cdot Z \cdot D_2$) a pojmenovací typ ($O_s \cdot D_1 \cdot Z \cdot D_2 \cdot F$),⁵⁾ které odpovídají pojmem pojmenovací třída a pojmenovací vzor, vymezeným pouze formálně.

Takovou specifickou pojmenovací kategorií (komplexní) je např. v češtině kategorie pojmenování prostředků, onomaziologicky určená jednotou účelového vztahu mezi bázi (substanční povahy) a motivem a formovaná specifickým souborem prostředků. Ta zahrnuje např. tyto typy sdružených (jednoduchých) pojmenování: *míchačka na beton, hůl pro slepce, prášek do pečiva, stolek pod květiny, lampa ke stolu, šicí stroj, pitná voda, palivová nádrž aj.*⁶⁾

6. K úplnější charakteristice systému pojmenovacích struktur patří také — zcela obdobně jako u systému slovotvorného — dimenze sémantické třídy, uplatňující se buď jako nadřazená pojmenovací kategorii a typu (pojmenování prostředků patří do obecnější sémantické třídy předmětů), nebo uvnitř pojmenovací kategorie nebo typu; tu jde zpravidla o příslušnost slova dominujícího nebo i závislého k jisté sémantické třídě, skupině.

Např. uvnitř typu pojmenovávajícího aktivní vztah substance k substanci a realizovaného předložkou *k* s dativem, lze vyčlenit sémantickou skupinu vyjadřující emocionální stavy, citová hnutí: *nenávisť, láska, odpor, přisnost, lhostejnost, přezíravost ... k (lidem)*; podobně u spojení označujících aktivní vztah děje k substanci: *hněvat se, zlobit se, rozčilovat se, nadávat, žalovat ... na (sourozence)* nebo vztah vlastnosti k substanci: *dobrý, přísný, lhostejný ... k (podřízeným)*.

Sémantická dimenze velmi hluboce prostupuje celý pojmenovací systém a její styčné body s dimenzemi formálními a obsahově formálními vytvářejí pojmenovací modely, tj. bezprostřední základny přitváření nových sdružených (a ostatně i jednoslovných) pojmenování.

Příklad na takový pojmenovací model, v dnešní době velmi živý, podle něhož se produkují stále nové útvary, máme např. ve spojení *bojovat za (mír)*: *manifestovat, mobilizovat, hlasovat, soutěžit ... za (mír)* — ve všech těchto spojeních proniká významový odstín „bojování“.

Při podrobnějším srovnávání můžeme zjistit i další paralely mezi relevantními dimenzemi (vlastnostmi) systému pojmenovacích struktur a struktur slovotvorných. Zvlášť nápadná je tu paralelní dimenze postihující rozklad zásoby sdružených pojmenování na pojmenovací čeledi. Jsou to jednak struktury se shodným sémantémem složky dominující, a to dále buď se shodným formantem (*souhlasit, souhlas, souhlasný, souhlasně ... s něčím*), nebo s formantem odlišným (*důvěřovat někomu // v někoho, důvěra v někoho, důvěrný k někomu // s někým*), jednak struktury se shodným sémantémem složky závislé, a to buď se shodným formantem (*cestovat na hory, autobus na hory, poukaz na hory*), nebo s formantem odlišným (*namočit ruce, vytáhnout z rukou, stisk rukou, pohyb rukama, péče o ruce, ruční páka, ručně přepisovat*). Asociační řady posledně uvedené jsou pro charakteristiku systému méně závažné. Bylo by možné i kombinovat kritéria členu dominujícího a závislého (*namočit ruce, pěstěné ruce*).

Inventář strukturních typů pojmenovacích čeledí, svědčící o různé schopnosti slov vstupovat do různých pojmenovacích struktur jako složka dominující nebo závislá (nebo prostě souřadná), bude zahrnovat nejen strukturní typy o různém počtu členů, ale rovněž kvalitativní různosti čeledních struktur.

Všechny tyto paralely a obdoby mezi systémy struktur pojmenování sdružených a jednoslovných svědčí o hlubší vnitřní jednotě celého plánu pojmenovacího. Zároveň tyto relace, které jsme mezi vlastnostmi a dimenzemi systémů různých

⁵⁾ U sdružených pojmenování složených bude symbolické vyjádření obecných strukturních vzorců složitější, nebude mít povahu lineární.

⁶⁾ Viz stať J. Horeckého *Pojmenování motivované účelom* v cit. sb. s. 173 a mou práci o slovotvorné kategorii jmen prostředků, která vyjde v 2. díle *Tvoření slov v češtině*.

struktur zjistili, umožňují — s přihlédnutím k specifikaci jednotlivých systémů — vybudovat popis celého pojmenovacího systému na jednotné metodologické a pak i procedurální základně, které může být využito i k diferencii a typologické charakteristice slovanských jazyků.

Absolutně vyčíslit tu bude zřejmě možné jen inventáře systémových struktur, obecných schémat, nikoli už konkrétní útvary, které představují jen relativně samostatné celky (nemáme a sotva kdy budeme mít vyčerpávající „slovníky“ sdružených pojmenování, ovšem s výjimkou dílčích slovníků terminologických). Statistickými metodami užívajícími reprezentativních výběrových souborů bude však možno zajisté dojít k takovým hodnotám, které se mohou blížit hodnotám, jež by byly zjištěny na základě úplného souboru.

II. S t r u k t u r y p o j m e n o v á n í s é m a n t i c k ý c h

Rozhraničit to, co je součástí jazykového pojmenovacího systému a co je pouze věcí výpovědi, je ještě obtížnější v s é m a n t i c k é s t r u k t u r ě s l o v a a s l o v n í h o s p o j e n í j a k o p o j m e n o v a c í j e d n o t k y. Chybějí tu především formální znaky signalizující jazykovou strukturaci pojmenovaného obsahu; proto je přenesený, posunutý význam slova ještě méně samostatnou systémovou jednotkou jazyka než pojmenování sdružené a hranice mezi významem slova nebo pojmenovací jednotky vůbec a pouhým jejím kontextovým užitím jsou málo zřetelné. Ani tu však nelze předem rezignovat na odhalení některých systémových rysů obecně platných pro celý pojmenovací plán.

Lze tu především dobře uplatnit sám základní pojem naší koncepce, totiž pojem *m o t i v a c e* (srov. M. D o k u l i l, o. c. v pozn. 2, s. 104). Tradiční klasifikace sémantických posunů nebo sémantických změn (terminologie je tu dosud v zajetí ryze genetického vznikového pohledu) se vlastně opírá o pojem *m o t i v a c e*, a t o *m o t i v y s é m a n t i c k é*.

Základní sémaziologické pojmy *p o l y s é m i e* a *h o m o n y m i e* se pak z tohoto hlediska jeví jako sémantické obměny pojmenovacích jednotek, a to buď motivované (*polysémie*), opírající se o živé sémantické procesy,⁷⁾ nebo nemotivované (*homonymie*), nemající takovou oporu. Obdobně jako v strukturách slovo-tvorných (srov. *blázen* ↔ *bláznit*, *jablko* ↔ *jabloň*) setkáváme se také tu s *m o t i v a c í o b o u s m ě r n o u*: např. ve slově *útržek* apod. nelze jednoznačně rozhodnout, zda je význam ‚výsledek činnosti‘ (něco utrženého) motivován významem ‚prostředek činnosti‘ (co je k utržení určeno) či naopak. Lze tu konečně rovněž počítat s výskytem *m o t i v a c í p a r a l e l n í c h*.

Jednotlivé *v l a s t n o s t i* a *d i m e n z e* pojmenovacích struktur sémantických mají ovšem poněkud jiný charakter. Chybějí tu znaky formální, formanty; s tím souvisí i ta skutečnost, že pro strukturu sémantických pojmenování je irelevantní vztah k slovnímu druhu slova základového, popř. závislého (v tabulkách, v Dokulilově i mé, je na 3. místě), a to prostě proto, že se sémantické obměny uskutečňují vždy v rámci dané pojmenovací jednotky, tedy i daného slovního druhu. A pro systém je pak důležitá i dimenze sémantické třídy, na jejímž podkladě se obměňované a obměněné jednotky seskupují a řadí (srov. např. metaforické obměny v nadávkách: *osel*, *vůl* . . . . — *pařez*, *špalek* . . . apod.). Tabulka vlastností vypadá tedy takto:

1. způsob sémantického pojmenování (*Z*), 2. slovní druh pojmenovací jednotky (*D*), 3. obsahová struktura (*O*), 4. sémantická třída (*S*).

⁷⁾ Někdy se tu mluví i o „vnitřní odvozenosti“ významů, srov. V. V. V i n o g r a d o v, VJaz 1953, s. 5, nebo o jejich „organičnosti“ (Š m i l a u e r).

1. Hierarchicky nejvyšší vlastnost struktur pojmenování, tj. způsob, se tu promítá v tom, zda jde o obměnu významu jednotlivého slova nebo sdruženého pojmenování jako celku.

Např. řekneme-li o člověku, který je stále při chuti, že má *kachní žaludek*, obměňuje se tu zřejmě jen význam výrazu *kachní*, kdežto výraz *žaludek* zůstává beze změny. Řekneme-li však, že má *kachní žaludek* o člověku, který snese bez úhony různé urážky nebo ústrky, obměňuje se tu význam slovního spojení jako celku, všech jeho složek. Podobný rozdíl je třeba mezi *labutím krkem* (ženy) a *labutí písní* (ve významu ‚poslední práce‘).

Sémaziologické práce tento rozdíl málokdy soustavně respektují.

2. Málo povšimnuto bývá rovněž hledisko slovního druhu výrazu, v němž se sémantická obměna uskutečňuje, třebaže je pro systém sémantických struktur podstatně důležité a nepochybně by přispělo i k adekvátnějšímu jeho popisu. Sémantické obměny substantiv mají poněkud jiný charakter než sémantické obměny adjektiv nebo sloves.

Je-li sémanticky obměněno celé pojmenování sdružené, má pro popis systému relevanci slovní druh slova syntakticky dominujícího nebo i slov syntakticky závislých. V tomto smyslu je systémový rozdíl např. mezi uvedeným spojením *kachní žaludek* (v. 2. významu) a třeba spojením *vyprat někomu žaludek* (ve významu ‚vyhubovat mu‘).

3. Osou sémaziologických výkladů bývá třídění sémantických obměn do několika kategorií; podíváme-li se na tyto kategorie sémantických posunů pojmenovacích jednotek (uvádějí se v různém počtu, nejčastěji však tři, metafora, metonymie a synekdocha) z aspektu onomaziologického, možno v nich v té či oné míře zjistit obshové třídy velmi obdobné typům onomaziologických struktur realizovaných obměnou morfémové struktury slova (slovotvorně), popř. obměnou syntaktických vztahů slov (v sdruženém pojmenování).

Tak metafora, přesněji sémantická pojmenování založená na této obměně sémantické struktury pojmenovací jednotky, se jednoznačně opírají o obsahovou třídu, obsahový vztah podobnosti, který se rovněž realizuje jak v samostatné onomaziologicko-slovotvorné kategorii⁸⁾ (srov. *hadice*, *hadí* [muž] apod.), tak i v onomaziologické kategorii v rámci pojmenování sdružených (srov. zvláště struktury s přirovnávacím prostředkem *jak*). Synekdochická pojmenování se zase opírají o obsahový vztah částí a celku, pro něž sice v rámci slova nemá čeština izomorfní kategoriální vyjádření (jistá jeho paralela je v onomaziologické kategorii hromadnosti, popř. náznaky jsou i v ojedinělých singulativěch a ovšem také v gramatické kategorii čísla), který by však bylo možno dokumentovat v pojmenováních sdružených (např. *stéblo slámy*, *zrnko písku*).

Je otázka, proč se tyto obsahové třídy a vztahy realizují kategoriálně právě jen v obměnách sémantické struktury slova, anebo proč jsou v nich v daleko větší míře rozvinuty, a jsou naproti tomu rozvinuty jen zcela okrajově a nevýrazně nebo nejsou zastoupeny v strukturách slovotvorných a v pojmenováních sdružených.

Nabízí se tu tato příčinná souvislost. Obsahová třída podobnosti i souvislosti celku a částí je odrazem jen velmi náznakové, přibližné souvislosti mezi jevy. Zejména vztah podobnosti není dán logickým rozbořem skutečnosti a logickým zvládnutím pojmu, nýbrž patří do oblasti, v níž se uplatňuje i podvědomí, intuice

⁸⁾ V rámci kategorie substance vytvářejí takovou slovotvornou kategorii jména podle podobnosti, která jsou podrobně popsána v 2. díle *Tvoření slov v češtině*; je to ovšem slovotvorná kategorie, která nemá vlastní slovotvorné prostředky a vypůjčuje si je od slovotvorných kategorií jiných. V rámci kategorie vlastnosti je však slovotvorná kategorie „podobnostních“ adjektiv zastoupena velmi výrazně.

ap.; je to jakési prvé přiblížení k pojmu, neurčité jeho připomenutí. To ovšem plně vyhovuje právě tomuto druhu pojmenování, pojmenování sémantickému. V něm je obsahová struktura vyjadřována bez pomoci formantů, tedy značně implicitněji, redukováněji než v druhých dvou druzích pojmenování. Náznakovitost, „nepřesnost“, obraznost sémantických pojmenování doprovází proto také silná jejich expresivní příchut, jejímž důsledkem je hojné využití sémantických pojmenování ve výpovědích a promluvách emocionálně zbarvených (v beletrii, v lidovém jazyce, v slangu ap.). Naproti tomu oblast nociónálního vyjadřování (zvláště odborného), využívá spíše pojmenování méně obrazných, ale přesnějších, explicitnějších, jejichž obsahová struktura není (nebo alespoň zdaleka tak není) redukována. Je např. přímo pravidlem pojmenování terminologických (jednoslovných i víceslovných), že nebývají strukturována na základě vztahu podobnosti a vztahu celku k částem, nýbrž že jejich obsahová struktura přesněji a explicitněji signalizuje jejich začlenění do systému pojmů.

Implicitnější zpracování obsahu v sémantických strukturách nevytváří pak podmínky pro bohatší inventář typů těchto struktur, tedy vlastně onomaziologických kategorií; jestliže tu budeme za samostatné kategorie transpozici považovat a abstraktizaci konkrétní a konkretizaci abstraktní (nejčastěji se vykládají jako součást metonymie, ale pojetí nebývá jednotné), nemůžeme na druhé straně vyčlenit samostatné kategorie modifikační: modifikační stylizace vyjadřovaného obsahu tvoří jen „nadstavbu“ nad těmi obsahovými třídami, spolu s nimiž se realizuje.⁹⁾

Zvláštní kapitolu tvoří kategorie sémantických obměn nazývaná metonymií. Dosavadní výklad metonymie na základě souměznosti, která se jednou chápe jako „vnitřní souvislost“, jindy naopak jako „zevní spojitost“, je zřetelně neuspokojující a dost úporně se hledá výklad lepší. Ale v metonymických pojmenováních (počítaje v to i abstraktizaci a konkretizaci)¹⁰⁾ lze rovněž zcela bezpečně zjistit některé obsahové třídy, které jsou velmi blízké onomaziologickým kategoriím slovtvorným. Sémantické posuny metonymických pojmenování, např. z pojmenování osoby (konatele, vynálezce aj.) na věc (výsledek konání a opačně, z pojmenování věci na místo ap., probíhají zpravidla jen v rámci těch pojmů, které se realizují jako onomaziologické kategorie v slovtvorných pojmenováních. Nejnázornějším dokladem toho je tzv. sémantická iradiace jmen dějových, která sahá přesně k těm konkrétním významům, které se uplatňují jako specifické onomaziologicko-slovtvorné kategorie (prostředek činnosti, výsledek činnosti, místo činnosti, činitel), a nikoli např. k významu patiens činnosti, který se nerealizuje jako samostatná kategorie ani v slovtvorných strukturách.

Skutečnost, že kromě (nadřazené) kategorie sémantických obměn je pro popis systému důležitou dimenzí rovněž typ těchto obměn, není třeba zdůrazňovat; s typem sémantických obměn pracuje každá soustavnější sémaziologická příručka.

Relace a paralely, které jsme tu stručně naznačili, jsou snad dostačujícím důkazem společných základních rysů všech struktur pojmenování, celého plánu pojmenování, a tedy také toho, že obdobně jako v systému slovtvorném budeme moci i zde přistoupit k jednotné porovnávací kvalitativně kvantitativní charakteristice celých pojmenovacích systémů slovanských (i jiných) jazyků.

⁹⁾ Na to v poslední době upozornila při rozboru hyperboly a litotes M. Hančilová, *Příspěvek k analýze víceslovných pojmenování, zvláště frazeologických*, Čs. ruristika 1963, s. 71n.

¹⁰⁾ Stupeň využití je tu opět v obráceném poměru: abstraktizace jako myšlenkového pochodu logického je v daleko větší míře využito v strukturách slovtvorných než sémantických, kdežto konkretizace jako pochod spíše obrazný než plně logický je zastoupena jen v sémantických strukturách, a to značně více než abstraktizace.

OSNOVNYE ČERTY STRUKTUR NAIMENOVANIA

Разрабатывая теорию наименования с ономаσιологической точки зрения, автор статьи обнаруживает поразжающее сходство между основными чертами и свойствами, присущими структурам наименования всех видов: структурам словообразовательным, структурам словосочетаний и даже структурам семантическим.

Основные понятия словообразовательной структуры, как например понятие способа образования, словообразовательной категории, словообраз. типа, модели, словообразовательного гнезда, ономаσιологической структуры и категории, включая также основное понятие мотивированности, имеют полное соответствие в области словосочетания и семантической структуры слова (метафора, синекдоха, метонимия).

В связи с этим автор указывает возможность единного анализа комплексной системы наименований.

PŘEVODNÍ JAZYK A TEORIE GRAMATIKY

PETR SGALL

1. Soustavné uplatnění matematických metod, zejména těch, které jsou spojeny s rozvojem kybernetiky, pomáhá některým základním složkám jazykovědy získat novou teoretickou úroveň. Neznamená to, že by v budoucnu nebylo užitečné pokračovat ve výzkumu jazyka i bez matematického aparátu, ale úroveň abstrakce lingvistické teorie bude, jak se zdá, čím dál víc podmíněna právě mírou uplatnění matematických a formálně logických hledisek. V prvním období vývoje tzv. matematické lingvistiky šlo o aplikace matematických metod z hlediska matematiky ne zvláště hluboké,¹⁾ ale dnes už existuje i oblast teoretického výzkumu, která je předmětem jak lingvistiky, tak i matematiky samé, oblast, kde výzkum lingvistický má i přímý význam pro obohacení matematických poznatků.²⁾

Touto oblastí je teorie gramatiky, která je z určitého hlediska shodná s algebraickou teorií automatů. Jak ukázaly práce N. Chomského,³⁾ gramatika může být chápána abstraktně jako řada pravidel (nověji podle K. Čulíka jako semi-algoritmus),⁴⁾ vymezující gramaticky správně tvořené věty daného jazyka. Teorie automatů se zabývá v podstatě shodnou otázkou — chápe totiž automat, stroj abstraktně jako řadu pravidel vymezující ze všech možných posloupností daných symbolů právě ty, které mohou být tímto automatem zpracovány (řeceno lingvisticky — které jsou větami jeho jazyka). Algebra má prostředky k exaktnímu zachycení různých možností takového vymezení množiny „správně tvořených“ posloupností, jejich odlišení od množin jiných. Je tu možné jednak vymezení pro-

¹⁾ Srov. R. L. Dobrušin, *Matematické metody v lingvistice*, *Matematickoje prosvěščenije* 6, 1961, s. 40.

²⁾ Viz Y. Bar-Hillel, *Recent developments in algebraic and computational linguistics*, předn. na konferenci o základech matematiky a matematických strojích v Tihany, 1962 (v tisku).

³⁾ *Syntactic structures*, 's-Gravenhage 1957 (Janua linguarum IV); *On certain formal properties of grammars*, *Information and control* 2, 1959, 137—167; *On the notion "rule of grammar"*, *Structure of language and its mathematical aspects*, PSAM 12, 1961, 6—24; v ruském překladu vyšla první z těchto prací ve sb. *Novoje v lingvistike* 2, Moskva 1962, druhá — *Kibernetičeskij sbornik* 5, Moskva 1962.

⁴⁾ K. Čulík, *Some axiomatic systems for formal grammars and languages*, Preprint of the Proc. of the IFIP Congress 62, Mnichov 1962, 134—137.